

ПРАВО В ЕСТЕТИЧНОМУ ВИМІРІ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)

Як і будь-яке явище культури, право потребує матеріальних засобів вираження: мови, жестів, одягу, символів, будівель. Як і будь-який матеріальний засіб вираження, матеріальне вираження права підлягає естетичній оцінці. І як будь-яке явище, право може слугувати матеріалом для мистецтва, оцінюватися з естетичної точки зору.

Г. Радбрух [16].

Ряд положень по темі, винесеній в назву цієї статті, став предметом доповіді під час Днів науки в Національному університеті “Києво-Могилянська академія” в січні 2004 р. і був відтворений в короткому матеріалі, підготовленому для опублікування по результатах цієї конференції. Співвідношення права і естетики як регулятивних чинників – лише невелика частина проблеми місця права в загальній системі соціально-нормативного регулювання, якою автор займається останнім часом; тому коротка публікація по даному питанню, що більшою мірою ставила його, ніж вирішувала, спочатку здавалася цілком достатньою. Але предмет аналізу виявився настільки цікавим і непростим, що автор ризикнув підготувати суттєво розширену версію цього матеріалу і запропонувати її до опублікування на сторінках спеціалізованого філософсько-правового часопису: адже, в кінцевому підсумку, йдеться про проблему дійсно філософського значення – не тільки тому, що питання естетики є традиційним предметом філософських досліджень, а й тому, що вона передбачає відповідні узагальнення загально-соціального плану та оперування поняттям “право” в найбільш абстрактних його значеннях.

*****

В рамках сучасних гуманітарних міждисциплінарних досліджень існує велика і складна проблема, яка, на жаль, поки що не стала об'єктом тієї дослідницької уваги, на яку заслуговує – проблема співвідношення правового та естетичного, права та естетики як чинників соціального регу-

лювання. Присвячені їй роботи як в рамках вітчизняної теоретичної юриспруденції, так і в рамках науки естетики, як буде видно з подальшого викладення, обраховуються буквально одиницями. І це в той час, коли йдеться не просто про проблему, а про масштабний напрямок досліджень, в рамках якого є широкий простір для конструктивної співпраці філософів, юристів, соціологів, мистецтвознавців, представників інших сфер гуманітарного знання. Мета даної статті – коротко позначити деякі аспекти проблеми співвідношення правового та естетичного, що можуть мати значення з точки зору теоретичної і практичної юриспруденції.

Зупинимося на трьох з них, найбільш цікавих і важливих з нашої точки зору.

1

Насамперед, йдеться про *загальне розуміння права та естетики як своєрідних, специфічних способів соціального регулювання*. Такого роду постановка питання є до певної міри незвичною, принаймні для науки естетики. Справді, в сучасних філософських дослідженнях, як зарубіжних, так і вітчизняних, естетика в її найбільш загальному розумінні найчастіше сприймається як форма духовного опанування дійсності, що оточує людину, форма відтворення дійсності у відповідних специфічних категоріях, інколи – форма суспільної свідомості. Часом вона тлумачиться як цілісна система ідей, що теоретично охоплює певну грань світогляду людини, її ціннісної свідомості і творчої діяльності [9, с. 36, 49] як наука про закони досконалості або недосконалості

(свідченням досконалості є при цьому всі прояви витонченості) [4, с. 11-12] частіше – як наука про об'єктивні та суб'єктивні засади мистецтва як специфічної, характерної, феноменологічно орієнтованої форми людської активності (при цьому і саме мистецтво в спеціальних дослідженнях визначається через дуже широкі абстракції [13]). Коротко кажучи, на філософському рівні естетика сприймається саме як спосіб світосприйняття, особлива форма освоєння людиною світу, в якому вона живе. При цьому презюмується, що естетика може визначати характер людської поведінки; але про те, яким є механізм впливу естетичного на цю поведінку (наприклад, про те, що поведінка людей практично завжди більшою чи меншою мірою є стандартизованою, унормованою в естетичному плані), говориться значно менше. Якщо в рамках досліджень з теорії естетики згадується про її нормативність, то часто в контексті канонів художньої творчості, законів естетичного, ступеню їх імперативності в процесі творчого пошуку тощо* [24]. Але в той же час філософи говорять про універсальність естетичного, про те, що спосіб сприйняття світу кризь призму почуттів (і категорій) прекрасного, піднесеного, досконалого та їх антиподів невід'ємний від буття будь-якої людини, в тому числі і непричетної безпосередньо до сфери мистецтва. Якщо це дійсно так, то подібне сприйняття не може не спиратися на відповідні, більш-менш усталені стандарти, а це, в свою чергу, означає, що естетика може і повинна бути розглянута як своєрідний чинник нормативного регулювання людських почуттів, а надто – людської поведінки, причому чинник складний, вкорінений в антропологічні та соціальні особливості

* Цікаво зазначити, що в минулому для позначення імперативного значення усталених правил, канонів творчого процесу філософи зверталися до... юридичної термінології. Так, відомий німецький філософ і критик ХІХ ст. Ф. Шлегель вважав, що естетична культура може виступати як “абсолютне законодавство”, яке впорядковує здібності, вирішує спір окремих красот, вимагає спільної згоди, виходячи з потреби цілого; воно приписує сувору правильність, співрозмірність і повноту; воно забороняє змішання висхідних естетичних обмежень, заперечує манерне як і будь-яку естетичну гетерономію. Естетичну теорію він вважав “законодавчою владою” в мистецтві, об'єктивною підставою для винесення “естетичного вироку”. А сукупність чистих видів всіх можливих технічних помилок містить в собі першооснови теорії неправильності, яка разом з теорією потворного утворює “повний естетичний кримінальний кодекс”.

людини. Це означає також, що необхідним і суттєвим структурним елементом естетичного в соціумі є саме комплекс норм-стандартів, який діє постійно через відповідний механізм, стабілізуючи та гармонізуючи людську поведінку та людські взаємовідносини; безумовно, естетичні норми відрізняються специфікою їх формування, методом регулятивного впливу, засобами забезпечення, характером формалізованості, нежорсткістю стандартів і суттєвою залежністю їх здійснення від суб'єктивного сприйняття** [1].

Що стосується права, то воно традиційно відноситься до факторів соціального регулювання і вважається “регулятором” суспільних відносин; це положення є хрестоматійним для усіх вітчизняних підручників з теорії держави і права і не потребує навіть відповідних посилань. За всієї звичності та, на перший погляд, елементарності

** Здатність суспільства сприймати світ як прекрасне чи потворне, що є проявом суто людського способу світосприйняття, не може не породити відповідних стандартів у мисленні та поведінці соціальних суб'єктів; при цьому, говорячи про естетичні норми, ми не маємо на увазі тільки норми художньої творчості, як це інколи пропонується в спеціальній літературі (як не можемо їх вважати однозначно такими, що “відображають відповідність знання суб'єкта культурним надбанням та досягненням”).

Естетичні норми – поняття широкі і одночасно специфічні; це стандарти сприйняття, розуміння, оцінювання людьми обставин їх життя з точки зору їх привабливості, уявлень про красиве, піднесене, досконале, бездоганне або їх антиподи. Зрозуміло, що ці стандарти сприйняття породжують і відповідні стандарти поведінки з адекватною мірою нормативності (обов'язковості) в конкретному соціальному середовищі. В кінцевому підсумку будь-який соціум має в рамках власної нормативної інфраструктури відповідний комплекс іманентних йому естетичних норм; ступінь імперативності цих норм може бути різним, іноді – доволі жорстким. Природно, естетика як чинник соціального регулювання має відповідну специфіку дії, специфіку методу регулятивного впливу, що і робить її відносно автономним об'єктом дослідження. З іншого боку, естетика, подібно до права, моралі, релігії та ін., є органічною складовою в комплексі соціального регулювання; стандарти естетичного світосприйняття і поведінки взаємодіють з іншими стандартами, причому взаємодіють не тільки через узгодження, взаємовідповідність, а й через можливу дисгармонію і конкуренцію. Якими є конкретні прояви та наслідки такої гармонії чи дисгармонії і яким чином різні форми взаємодії естетики і права позначаються на ефективності правового регулювання – питання, практично не досліджене у вітчизняному правознавстві.

цієї тези, вона є далеко не простою і може тлумачитися по-різному. Найчастіше в рамках вітчизняної наукової традиції право трактується як комплекс формально визначених правил поведінки, встановлених від імені держави, оголошених загальнообов'язковими і захищених можливістю державного примусу. Подібне розуміння є доволі зручним, але, як уявляється, занадто спрощеним (спрощеністю, власне, і пояснюється його зручністю). Воно виходить з припущення, що норми, оголошені обов'язковими і супроводжені примусовим забезпеченням, здійснюються вже в силу факту їх появи; реалізуючись же невизначену кількість разів, вони створюють певну тенденцію в поведінці суб'єктів-адресатів, виконуючи тим самим регулятивну функцію. За подібного підходу норми можуть дійсно здатися достатніми для того, щоб визначити явище права, скласти зміст його поняття (тим більше якщо ці норми численні, систематизовані, визначені в надійних, загальнодоступних інформаційних джерелах і створені в порядку спеціалізованого нормотворчого процесу). Але, з іншого боку, цілком очевидно, що норми, як формальні абстрактні вказівки на бажані чи необхідні форми поведінки, не можуть охоплювати та уособлювати цілісний і складний спосіб регулювання суспільних відносин, яким є право. Щоб реально визначити поведінку людей (регулювати), вони не можуть не бути включеними у відповідний механізм як один з необхідних технологічних елементів. Крім норм та утворюваного ними загально-нормативного режиму, цей механізм має охоплювати, насамперед, самих суб'єктів, що активно діють заради задоволення власних потреб і поведінка яких відповідно потребує нормативних обмежень на користь подібних потреб інших. Він має включати суб'єктів, що професійно допомагають зацікавленим особам визначити і захистити власні права, коли вони не здатні зробити це самостійно (що абсолютно необхідно за умов розвинутого правового регулювання). Він передбачає наявність суб'єктів (структур), що професійно і авторитетно розв'язують конфлікти з приводу нездійснення або неналежного здійснення прав, коли конфліктуючі сторони не здатні мирно подолати такий конфлікт самостійно. Він передбачає й інші елементи – структури і засоби правового інформування, правової освіти і пропаганди, ціннісно-світоглядні орієнтири в цій сфері тощо. Як чинник, що забезпечує реальний і системний вплив на соціальну поведінку людей і відповідно на суспільство в цілому, право не може не охоплювати ці та інші компоненти; без

них процес правового регулювання об'єктивно не може бути здійснений. Подібний погляд пропонує сприймати право як структурно складне соціальне явище, як специфічний спосіб соціально-нормативного регулювання зі складною технологією соціального впливу в основі. Втім, в даному контексті більш важливо зазначити, що як право, так і естетика є органічними складовими системи соціально-нормативного регулювання в суспільстві і можуть бути проаналізовані з точки зору того, наскільки в плані їх регулятивного впливу вони є партнерами і наскільки – конкурентами.

2

Друга проблема, варта пильної уваги дослідників, полягає в тому, що *конкретні моменти правової дійсності, конкретні правові інститути, правові явища можуть і повинні бути розглянуті з точки зору очевидно притаманного їм естетичного аспекту*, проаналізовані в естетичному плані. Як зазначалося вище, естетика всюди-суша, вона пронизує своєю присутністю всі напрямки людської активності, всі сфери життєдіяльності суспільства. Інколи вважається, що естетичне втілюється у витончених мистецтвах. Це далеко не так. Естетика – універсальний регулятивний чинник; адже будь-яка поведінка, її результати неодмінно сприймаються через складні комбінації людських почуттів і відповідно оцінюються в категоріях прекрасного і потворного, привабливого і відразного* [7; 14, с. 140]. Право не є виключенням; більше того, як спосіб соціаль-

* “Почуття краси, – відзначав, зокрема, відомий радянський філософ Е. В. Ільєнков, – виступає ... як один з найважливіших психологічних механізмів, характерних для дійсно людської життєдіяльності, в якій би особливій сфері цієї життєдіяльності не здійснювалася, критерієм людського ставлення людини до предмету, будь це в математиці або політиці, в промисловості або побуті”. “Оскільки естетичне є всюди-сущим, воно є могутнім життєвим чинником. Осмислюючи широту естетичної сфери, сучасна естетика вважає своїм завданням встановлювати наявність естетичного в усіх подібностях та виразах і досліджувати динаміку його відношення до практичних і теоретичних позицій. Це означає величезне розширення сфери її інтересів і пряме включення в життєвий кругообіг: перед очима естетики крокують чергою мода, фізичне виховання, форми громадської поведінки, промислове та ремісниче виробництво, а також наука, філософія, релігія. В усіх цих та багатьох інших областях естетичне проявляє себе як одна з дуже суттєвих, хоча й нерідко прихованих, сил”.

ного регулювання з високою мірою формалізованості (зовнішньої визначеності) воно істотною мірою залежить від реалізації в різних елементах механізму правового регулювання естетичного чинника* [21, с. 201; 15, с. 83; 11, с. 302; 12, с. 98; 17; 3].

Спробуємо коротко, поки що практично без застосування відповідного понятійного апарату естетичної науки, позначити можливі прояви естетичного чинника в праві, або, іншими словами, ті елементи правової дійсності, які можуть бути дослідженні в естетичному аспекті. Йдеться, щонайменше, про:

– *естетику юридичного мислення*. Особливості юридичного мислення без надмірного перебільшення можна сприймати як особливості логічного мислення. Дійсно, юридичне мислення найчастіше пов'язане з необхідністю доведення, аргументування; логічний висновок може стати доказом у конфліктній справі або у двобої інтерпретацій; тому юриспруденція з цілком природних причин – це царина, де має панувати логіка. Логіка ж – це не тільки наука про послідовне мислення, це *мистецтво* мислення, здатне зачарувати, коли воно демонструється майстром. Саме такі емоції відчуваєш, знайомлячись, зокрема, з судовими промовама великих ораторів минулого; такі ж емоції відчуваєш, осягаючи оригінальну інтелектуально-логічну конструкцію в сфері абстрактного знання про право. Щоправда, інколи юридичне мислення, зорієнтоване на максимально досконале викладення логічних умовиводів, може наблизитися до софістики, до вміння перемагати в дискусії виключно формальною послідовністю словесних аргументів (перемога в спорі заради спору). Софістика – вміння використати в спорі формальний аргумент, доведене

до граничної досконалості, коли остання межує з абсурдом; практична, а тим більше естетична цінність її відносна, хоча в реальній дійсності софістичні аргументи нерідко використовується для обґрунтування висновку, що передбачає конкретні правові наслідки;

– *естетику юридичного тексту*. Один з перших дослідників і систематизаторів юридичної термінології, використаної в нормативних актах України, І. Дахно у передмові до відомого “Юридичного словника” доволі емоційно висловлювався про своє захоплення досконалими нормативними визначеннями і навпаки** [18, с. 5]. Це – цілком природна естетична реакція практичного юриста на матеріал, з яким йому доводиться працювати як фахівцю. Позитивну реакцію при цьому може викликати не тільки препарована термінологія, а й правовий текст в цілому – незалежно від того, текст це нормативного акту, договору чи іншого правового акту. З іншого боку, юридичні тексти (особливо – тексти нормативних актів) часто викликають справжнє роздратування практичних юристів; зміст та виклад цих актів подекуди просто виключають можливість конструктивної роботи з ними. Тут вже розмова не тільки про функціональні дефекти текстів. Йдеться про психологічну реакцію більш загального порядку – на законодавство в цілому, на діяльність законодавця, на діяльність структур і суб'єктів, так чи інакше причетних до законотворчого процесу тощо; іншими словами, йдеться про невиправдані очікування від функціонування найважливіших елементів правової системи. Такого роду реакції формують відповідний негативний алгоритм сприйняття законодавства та законодавчого регулювання в професійному середовищі (не говорячи вже про непрофесійне), а це є дуже серйозною проблемою – і, як можна бачити, далеко не тільки спеціально-правовою.

* Тим більше прикрим є те, що за всієї значущості питанню конкретних проявів взаємодії правового та естетичного у вітчизняній спеціальній літературі як з права, так і з естетики уваги приділяється, повторюючись, дуже і дуже мало. Так, інколи про естетичні норми як різновид норм соціальних побічно згадується в навчальній літературі з теорії держави і права. Ці згадки лише слабкою мірою супроводжуються аналізом специфіки естетичних норм, ще в меншій мірі – аналізом того, як співіснують і взаємодіють норми естетичні і правові. Інколи про роль естетичного чинника згадується в контексті висвітлення проблем юридичної деонтології та завершеного ідеального портрету професійного юриста; але при цьому, що дуже відрадно, робляться окремі узагальнення відносно естетичного та правового способів сприйняття соціальної реальності, пропонується аналіз поняття “правова естетика”, зміст якого залишається втім вельми загадковим.

** “...Словник – це вікно в світ офіційних визначень. Яка це все ж таки дивна та захоплююча річ! Знайомлячись з кожним визначенням словника, упорядник намагався уявити собі рівень інтелекту творців відповідних термінів. Цей словник містить чимало зразків блискуче складених визначень. В таких випадках хотілося б буквально цілувати руки відповідних авторів, що виявилися в змозі реалізувати заклик поета: “Я хочу, щоб к штыку приравняли перо...”. Містить словник й чимало невдалих визначень, а подекуди й відвертих нісенітниць. В таких випадках хотілося б висмикнути перо з невмілих рук і разом з пером конфіскувати одночасно й диплом юриста”.

У цьому контексті окремо згадаємо про естетику лапідарного юридичного тексту (максими, афоризми, сентенції), які можуть уособлювати елементи досконалого знання в сфері права. Їх краса – в граничній змістовній насиченості; адже для того, щоб зафіксувати глибоку і важливу закономірність, інколи достатньо однієї короткої фрази. Так, сентенції, залишені нам у спадок тими, хто започатковував й розвивав римську юридичну традицію, – це справжній скарб людської мудрості; самі стародавні римляни з повним правом йменували їх разом з чинними і записаними законами “писаним розумом” (“ratio scripta”). Ще приклад. Чому людина, не будучи навіть юристом-фахівцем, практично завжди опиняється під конкретним враженням від знайомства з текстом конституції тієї чи іншої держави? Не тільки і не стільки від відчуття поваги до політичної мудрості її творців. Це природна реакція на гранично стислий і абстрактний, а тому й вельми вагомий політичний нормативний текст, покликаний відтворити картину найбільш раціонального суспільного устрою для конкретного народу і той соціальний позитив, що має принести власному суспільству, своїм громадянам конкретна держава. Зрозуміло при цьому, що зовнішньо-формальна сторона конституційного тексту має постійно підтверджуватися соціально-змістовною, тобто станом речей, за яким конституція дійсно виявляється реальною передумовою збагачення суспільного життя в духовному і матеріальному плані. Лише тоді вона отримує право на те, щоб сприйматися власними громадянами як довершене і досконале правове явище, як Конституція в справжньому сенсі цього слова;

– естетику правосудного процесу. Остання має як самостійну, так і функціональну цінність: естетичний чинник надзвичайно підсилює ефективність судової процедури. Використання адекватної естетичної форми в процесі здійснення правосуддя історично сягає в сиву давнину, воно ж має цілком конкретні константні соціально-психологічні передумови. Чому судовому процесу притаманний розвинутий естетичний елемент? Насамперед тому, що він оформлює таїнство відправлення правосуддя – процесу, постійно пов’язаного з встановленням істини, з оцінкою людських вчинків і, що дуже важливо, – з владними актами, що можуть принципово визначати долю людини, якщо не вирішувати питання життя чи смерті. В умовах сучасної державності, коли юридичні конфлікти розглядаються і вирішуються десятками тисяч в характерному конвейер-

ному режимі, явище судочинства і правосудний процес зазвичай сприймаються як щось буденне, звичайне, функціональне, в той час як цей процес за його природою завжди є в певному розумінні священним; будь-яка судова система “спирається на теологію, що гарантує істинність її справедливості” [5, с. 133]. Один з природних наслідків такого стану речей – *піднесеність, урочистість* судової процедури, практично завжди притаманна їй *ритуальність*. Звідси ж – й відповідний *імідж судді*. Логічною і природною є соціальна презумпція, за якою суддя є живим носієм мудрості, авторитетності, справедливості (принаймні, так має бути, і подібні психологічні установки повинні були б всіляко стверджуватись в суспільстві); і весь зовнішній вигляд судді (одяг, поведінка, манери поводження з публікою тощо) має працювати на цей імідж, посилювати його* [19, с. 32]. Звідси ж – конкретна естетика *місця відправлення правосуддя*. Таке важливе за соціальним змістом явище, як правосудний процес, повинне характеризуватися не тільки незвичайною естетикою процедури, а й місця, де він відбувається. Характерний приклад: в численних країнах резиденції вищих судових інстанцій іменуються “Палацами правосуддя” і дійсно є величними, грандіозними спорудами, або, не маючи такої офіційної назви, є такими по суті (напри-

* Суддя за логікою речей репрезентує Справедливість в суспільстві, і це має бути відповідним чином символізовано. В цьому плані у людства є цілком конкретний досвід. Мантия європейського судді, наприклад, – це двійник мантиї середньовічного короля, який своєю монаршою владою мав чинити справедливе судочинство; крім усього іншого, вона – символ неперекорності влади, уповноваженої на вирішення найбільш серйозних людських конфліктів. Мантия та інші можливі символи судді та інших фігур в судовому процесі в будь-якому випадку мають глибокий сенс: той, хто є причетним до таїнства правосуддя, повинен відрізнятися від звичайного смертного. Відтак великою і важливою проблемою є використання для підвищення соціальної ефективності правосуддя всіх можливих естетичних засобів, здатних позитивно вплинути на характер чуттєвого сприйняття звичайною людиною того, що відбувається в суді. Особлива естетика поведінки має виховуватися у самих суддів (спокій, стриманість, коректність, розвинуті здібності до логічного мислення та ораторського мистецтва тощо). Можливо, з суддями в сучасних умовах мають працювати професійні іміджмейкери. Але головне все ж таки – моральні якості судді. За нормальною людською реакцією справедливе суддівство і є досконалим, в той час як продажний законник практично в усі часи сприймався як щось однозначно огидне.

клад, приміщення Верховного суду США в Вашингтоні). Хоча цілком очевидно, що не тільки приміщення вищих судових інстанцій, а й усі приміщення, де здійснюється правосуддя іменем держави, мали б бути безумовно характерними в естетичному плані. Це впливало б на сприйняття в суспільстві суду, правосуддя і права в той же спосіб, в який естетична специфіка храмів впливає на рівень суспільного авторитету релігії та церкви.

Все згадане – зовсім не технічні питання; це моменти, безпосередньо пов'язані з досконалістю та результативністю правового регулювання в основних елементах його механізму. Адже очевидно: якщо естетична складова судового процесу непропорційно мала, його суспільні резонанс та ефективність різко знижуються, знижуються відповідно і вся ефективність правового регулювання в суспільстві. На завершення додамо, що естетично характерним має бути не тільки сам судовий процес, а й (до певної міри й у певному розумінні) процедури виконання судових рішень* [23, с. 13];

– естетику результативної юридичної технології. Цю позицію хотілося б проілюструвати прикладом до певної міри контрестетичним, прикладом естетичного в негативному вимірі, хоча такі оцінки, можливо, викличуть природні дискусії. В романі Льва Толстого “Воскресіння”, визначному творі антиправової спрямованості, описується, зокрема, фігура “геніального адвоката”, “який зумів відняти майно у старої жінки на ко-

ристь дільця, що не мав на це майно жодного права – це знали і судді, а тим більше – позивач та його адвокат; але придуманий ним хід був такий, що не можна було не відняти майно у старої жінки і віддати його дільцю” [22, с. 26]. Такого роду приклади міг би навести будь-який практичний юрист незалежно від того, в який історичний час він практикує** [8]. Юриспруденція є в певному розумінні парадоксальною за її природою; її зміст – щоденна боротьба за справедливість у відносинах між людьми; але саме в рамках юриспруденції постійно демонструється цікаве формально-технологічне мистецтво досягнення результатів, алогічних з точки зору вимог справедливості (виправдання очевидного злочинця або засудження завідомо невинної особи, банкрутство платоспроможного підприємства, позбавлення майна законного власника тощо). Фахівець, що володіє цим мистецтвом, подібно вищезгаданому “геніальному адвокату”, може викликати захоплення як майстер своєї справи; тобто вельми сумнівна з морального погляду, але результативна технологія може дістати конкретну естетичну оцінку як її самої, так і результатів її застосування. З погляду соціальних наслідків процесу правового регулювання ця оцінка має принципове значення: саме вона свідчить, як сприймається соціумом та чи інша формально-юридична технологія – як акція, в результаті якої кожен отримує йому належне, або як хід, через який можна забезпечити довільний інтерес за рахунок інтересу законного. На фоні такої конкретики і правове мистецтво в цілому природно може сприйматися не як благородне

* Особливо – кримінальних вироків. Характерним прикладом відносно останнього можуть слугувати історично відомі процедури публічного виконання смертних судових вироків. Крім усього іншого, стра-та, якщо вона публічна, – це видовище, і естетичний момент у позитивному чи негативному вимірі є іманентним йому. Примусове відняття людського життя за спеціальним людським же рішенням – це щось близьке до функції Бога, це трансцендентна, надлюдська драма. Вона не може не бути оформленою з абсолютної конкретною вражаючою естетикою, хоча естетичні форми тут історично еволюціонують разом з функцією і технологією смертної кари – від ката, лобного місця і Монфокону до гільйотини, публічного розстрілу тощо. Щоправда, з поступовим зникненням моменту публічності в процедурі страти (в міру того, як покарання, за влучним висловом М. Фуко “мало-помалу перестало бути сценою” втрачає значення і естетичний чинник, смертна кара перетворюється на функцію рутинного знищення; як наслідок, падає її соціально-психологічне значення, що, можливо, є однією з передумов відмови від неї як засобу покарання за вчинений злочин.

** Від Льва Толстого перенесемося до сьогодення і констатуємо, що в плані мистецтва маніпулювання юридичними засобами практично нічого не змінилося. Прикладів можна наводити багато; обмежимось одним, характерним для пострадянської реальності, – так званим “недружнім поглинанням” як найбільш складним різновидом корпоративного конфлікту. Під поглинанням компанії чи її активів розуміється встановлення над цією компанією чи її активом повного контролю як в юридичному, так і фізичному плані; іншими словами, йдеться про вдало організовану зміну власника в компанії тоді, коли сам власник абсолютного цього не бажає. Зрозуміло, що таке дійство вимагає витонченого, можна сказати, ювелірного знання юридичних тонкощів, оскільки основні механізми, які використовуються в процесі примусового поглинання, – це, зрештою, стандартні юридичні процедури, зокрема процедури судові

вміння, а як потенціально або реальна витончена мерзотність* [10, с. 184].

У даному контексті варто окремо згадати про естетичний вимір феномену *судового змагання*. Формально-юридичний аспект судового процесу, його відповідність нормативним вимогам та основним принципам правосуддя принципово важливі для оцінки його дієвості та соціального значення; але не тільки це надає йому своєрідності, характерних особливостей. Найчастіше процес – це загострене протиборство, змагання, гра з великими ставками і психологічним напруженням: тут щоразу вирішується фатальне питання “хто – кого”. Тобто, крім усього іншого, судовий процес – це змагання загострених почуттів, інтелектуально-емоційний конфлікт, а отже явище, невід’ємне від відповідної естетичної складової;

– *естетику юридичної символіки*. В даному випадку ми торкаємось більш складного і цікавого питання – про естетичний вимір символічного взагалі. На жаль, тут немає можливості звернутися до основних понять семіотики, до аналізу функціонального призначення знаку та символу як обов’язкових складових комунікативного процесу в людському середовищі. Але зазначимо, що символ – це знак, який в закодованому вигляді фіксує необхідну інформацію про соціально значиме явище; і чим істотніше значення, тим сильнішим і виразнішим має бути символ. Щоб закладена в ньому інформація адекватно сприймалася і виконувала очікувану ціннісно-орієнтаційну функцію, щоб майбутня поведінка людини виявилася запрограмованою на соціально-значущі дії, знак-символ має отримати оформлення, що ефективно і комплексно впливає на людські пам’ять і емоції, інтелект і почуття. За логікою речей, у різні моменти цивілізованої історії різних народів, у рамках різних культур

обов’язково мають з’являтися певні духовні творіння, що доступно і однозначно символізують явища права і правосуддя, їх основні принципи та значення для нормального існування людського суспільства. Дослідження як стародавньої, так і сучасної правової символіки можуть становити виключний інтерес не тільки з погляду історії людської культури, історії естетичних форм або історії права. Це філософське і теоретичне питання. Вдалиий символ інколи може мати більше значення, ніж багатослівний трактат. І в цьому контексті неможливо не згадати про велике творіння стародавніх греків, неперевершений образ богині правосуддя Феміс (у романізованій версії – Феміди) – першої дружини Зевса, матері Прометея та двох дочок – Діке (Справедливість) та Евномії (Благозаконність). Феміда – один з найбільш сильних символів західного типу людської цивілізації, аналізуючи який, можна ефективно вивчати теорію правосуддя і самого права, бачити принципи правового регулювання, а також соціальні і антропологічні чинники, які блокують його можливості, знищують право як чинник регулювання. Але й це ще не все. Аналізуючи образ Феміди як формулу доведеного правосуддя, звернемо увагу на досконалу естетичну форму цього символу, її здатність впливати на людські почуття. Дуже сильний психологічно-естетичний момент криється вже в тому, що це – богиня! Земні люди автоматично робляться слугами справедливості – тільки через те, що явище правосуддя піднято на божественну висоту, а божество завжди уособлює в собі досконалість. Хтось зауважить, що Феміда виступає богинею тільки в пантеоні богів античної Греції та Риму, що це – відносно локальний символ. Але ж є очевидним фактом те, що європейський християнський світ з плином історії погодився з тим, щоб право і справедливість у рамках його могутньої особливої культури позначав символ, запозичений з античного язичництва!

– *естетику правової абстракції та правової доктрини*, тобто теоретичного мислення в праві. Вона варта окремої згадки, як і те, що коріння (а можливо – і найбільш досконалий досвід) практики сприйняття інтелектуально-дослідницького процесу саме з погляду, притаманного останньому моменту прекрасного, ми також знаходимо ще в античному світі. Вважається, наприклад, що стародавні греки не вбачали різниці між естетичним поглядом і поглядом, властивим дослідженню. Для визначення естетичного споглядання вони мали той же термін, що й для наукового дослідження – “теорія” або “огляд”. Спо-

* Цей та деякі інші аспекти, окреслені в цій статті, є частиною принципової філософсько-правової і практичної проблеми – єдності змістовного і формального в правовому регулюванні. З причини того, що саме в праві маніпулювання жорсткою формою дозволяє досягати результатів, які суперечать самій суті правового регулювання, мають наслідком нехтування законним правом суб’єкта і практичний захист свавільного інтересу, уособлюють найбільш непривабливі риси людської природи, питання єдності змісту і форми, видимого і реального набуває тут особливого значення. Додамо до цього, що за слушною думкою фахівців в сфері естетичного знання прекрасне як естетична властивість має місце саме тоді, коли предмет естетичної оцінки характеризується єдністю форми і змісту, суті і явища, внутрішнього і зовнішнього.

глядання прекрасного не було для греків процесом, відмінним від звичайного спостереження над предметами. Споглядання супроводжувалося задоволенням, але греки вважали, що воно супроводжує усіляке спостереження, огляд, вивчення, пізнання [20, с. 33]. Тут ідеться про пізнання в цілому, про систему знання, здатного пояснити багатогранний, надзвичайно складний і суперечливий, проте чудовий і цікавий світ, в якому живе людина і який її оточує. І цілком очевидно, що суттєвою частиною цього знання були саме систематизовані уявлення про людину і державу (в яку, за думкою Аристотеля, об'єдналися люди, сім'ї та родові групи заради досконалого, кращого життя); про мистецтво людського співжиття (політику); про найбільш досконалу форму спільного існування багатьох (поліс); про право і закони як передумову гармонійного політичного співіснування людей. Тонке спостереження, точний висновок, вдалий вираз, що фіксує закономірність, поєднані з особистою здатністю слідувати розумному принципу суспільної поведінки та схилити до нього інших – це безумовні цінності, що характеризують інтелектуальний та політичний світ Еллади і одночасно можуть сприйматися як універсальні цінності людства, досконала практика соціального пізнання і адекватної йому соціально-політичної поведінки. Що ж до логічного аспекту, глибини та всеосяжності мислення, сміливості висновків та узагальнень, то антична філософська і наукова думка, в тому числі і в політичній та правовій сфері, і на сьогодні може вважатися неперевершеною. Абсолютно те ж саме можна сказати про теоретичні здобутки стародавнього Риму. Римська юриспруденція – також неперевершена цінність, причому цінність комплексна: правова, наукова, естетична. Вона викликала, викликає і викликати має захоплення і насолоду у численних поколіннях науковців і юристів минулого, сьогодення і майбутнього.

Але високу, естетично наукову цінність можуть являти собою інтелектуальні досягнення не тільки минулого, а й сучасності – коли йдеться про результати послідовного, оригінального, методологічно стрункого і виваженого теоретичного аналізу. Вище ішлося про науковий, практичний і одночасно естетичний ефект, які може викликати оригінальна інтелектуально-логічна конструкція у сфері абстрактного мислення про право. Яскравим прикладом такої може слугувати “чисте вчення” про право Ганса Кельзена. Воно є вражаюче логічним і тому – дуже переконливим при тому, що виступає постійним

об'єктом гострої критики з боку прибічників соціологічної юриспруденції. Доктрина нормативізму, безумовно, дала підстави для критичного аналізу вже не одному поколінню дослідників. Але чи стане хтось заперечувати неабияке значення і корисність цієї доктрини для теоретичної та практичної юриспруденції, а також її науково-логічну привабливість?

– *естетику правомірного вчинку*. На перший погляд, звичайна рутинна поведінка людини, яка просто не суперечить правовим вимогам (я не маю на увазі однозначно формально-законні вимоги), як і вимогам прийнятої в даному суспільному середовищі моралі, не є чимось особливо видатним в естетичному плані. Але все пізнається в порівнянні. В житті людини завжди є місце правопорушенню або аморальному вчинку, завжди є передумови для їх здійснення. Утриматися від них, поставити моральний принцип над міркуваннями егоїстичної вигоди, користі тощо – означає реально достойну, благородну, шляхетну поведінку. У випадку ж протилежної поведінки “...можна говорити про потворний та низький характер підлого вчинку” [1, с. 25]. Затаврувати аморальний (“підлий”) або протиправний вчинок як “потворний” – безумовно, не самоціль; публічне його таврування має значення цілком практичне. Чому, наприклад, судовий процес в людській історії є переважно гласним? Не тільки заради того, щоб було продемонстровано прозорість, незаангажованість, неупередженість правосуддя. Але й (можливо, насамперед) для того, щоб продемонструвати соціуму низький (як правило) характер протиправного вчинку та укріпити громадян в їх позитивних громадянських почуттях;

– зрештою, про найголовніше – *естетику справедливого як загального феномену, так і окремого акту справедливості*. В кінцевому підсумку, повторимося, у боротьбі за справедливість – вищий сенс юриспруденції. За своєю сутністю, призначенням, за вимогами людського і божественного розуму, вона має працювати на досягнення стану, за якого чітко визначається, підтверджується і реально захищається право суб'єкта, відновлюється і захищається справедливість. Тому в даному контексті, насамперед, має йтися про *естетику виваженого правосудного рішення*. Сутністю останнього і є захист порушеного права тоді, коли суб'єкт особисто захистити його не в змозі. Зробити все для цього можливе, як патетично б це не звучало, – функціональний обов'язок суду. Адже кожен випадок, коли не реалізується, не отримує захисту конкретне порушене суб'єктивне право, означає маленьку смерть Права як загально-

го принципу. Тому логіка послідовного правового регулювання щоразу вимагає жорсткої боротьби за захист порушеного права, за справедливе судові рішення*. Для конкретного судді ця боротьба може охоплювати внутрішній (наприклад, мимовільне психологічне несприйняття ним конкретної людини, задіяної в процесі), і зовнішній (різноманітний вплив на позицію судді) аспекти. Тому факт прийняття і реалізації виваженого судового рішення, безумовно, характеризується комплексно: це одночасно перемога Права, торжество Моралі і акт прекрасного з точки зору Естетики.

Але згадана позиція має й ще одну важливу сторону. Ми весь час говоримо про суб'єктивне право, яке тільки тоді реальне, коли воно захищене. Але звідки береться це саме суб'єктивне право? В соціально-історичному плані права суб'єктів з'являються як результат боротьби за конкретні життєві інтереси, як компроміс, баланс різних інтересів та різних вольових позицій, за наявності якого суб'єкт або категорія суб'єктів отримує можливість діяти на свою користь беззастережно, не боячись опору і протидії з боку оточення. І такий стан речей має бути твердо зафіксований, чітко позначений зовнішньо, щоб інформація про припустиму і неприпустиму поведінку стала загальним орієнтиром. Інформація, що недвозначно позначає право суб'єктів певного типу, чітко окреслює межі їх можливих дій на свою користь, а також дій, яких вони за відомих умов чинити не можуть, є не що інше, як *закон* – загальний, твердий орієнтир поведінки, який неприпустимо ні обходити, ні залишати невиконаним. Ці орієнтири-вказівки здебільшого і підтверджують наявність конкретного виду суб'єктивного права; на їх основі визначається ступінь порушення права і приймаються рішення щодо його захисту (відновлення, компенсації тощо). Ось чому зворотною стороною питання естетики виваженого судового рішення є питання естетики "*праведного*" (за Т. Шевченком) закону. Питання, як показує практика, цілком слушне, оскільки як формалістичний акт, акт цільового встановлення закон може обмежувати можливість поведінки, спрямованої на задоволення соціально виправданих, публічно позначених і політично обґрунтованих інтересів; такий закон є дискриміна-

ційним і відповідно дефектним з точки зору засад справедливості ("праведності"). З усіх проявів несправедливого в сфері права дискримінаційний (некоректний, довільний) закон є найбільш небезпечним, оскільки соціально шкідливими автоматично робляться результати його реалізації, відносини, що виникають на його основі. Ось чому в усі історичні часи найвищою соціальною цінністю, вищим проявом соціальної досконалості вважалися діяльність мудрого законодавця і збалансований, своєчасний закон, здатний гармонізувати і стабілізувати численні різноспрямовані інтереси. Завідомо ж несправедливому закону мислителі різних часів і різних народів взагалі відмовляли в праві називатися "законом". Таку тенденцію також можна вважати постійним відтворенням світоглядної традиції античних греків, які понад усе цінували гармонічне і прекрасне, а найбільш прекрасним, висловлюючись словами дельфійського оракула, вважали "те, що є найбільш справедливим"*** [20, с. 27; 6, с. 311].

*****

Щойно згадане свідчить, як уявляється, про те, що як право в цілому, так і найбільш важливі правові явища та інститути мають серйозні підстави для того, щоб бути вивченими в світлі притаманного їм естетичного моменту і відповідно бути визначеними та характеризованими в категоріях естетичного (прекрасне, потворне, піднесене, низьке, комічне, трагічне, досконале, гармонічне, ущербне тощо) з тим, щоб більш глибоко і точно зрозуміти реальний соціальний резонанс суперечливого процесу правового регулювання, соціально-психологічні чинники, від яких залежить його ефективність. Ймовірно, це передбачає розгляд явищ, позначених традиційними категоріями юриспруденції, за допомогою методології та апарату естетичної науки. На перший погляд, такий розгляд виходить за межі предмету юриспруденції. Але, з іншого боку, уникаючи такого розгляду, ми ризикуємо збіднити і пригальмувати творчий розвиток як юриспруденції, так і науки естетики та й будь-якої іншої соціа-

** На наш погляд, ідея законодавця, здатного встановити і забезпечити додержання "*праведного*" закону, що гарантувало б реалізацію суб'єктивних прав і реалізацію тим самим того, що називається "громадянською свободою" (межі громадянської свободи, власне, і позначаються через сукупність визначених прав), нагадує доктрину "*естетичної держави*", пов'язану з іменами ряду видатних мислителів і поетів Німеччини кінця XVIII-початку XIX ст. (Й. Ф. Шиллер, Й.-В. Гете, І. Г. фон Гердер, Г. В. Ф. Гегель та ін.), які вважали, що без стану свободи немає і не може бути естетичного світу.

* *Fiat iustitia pereat mundus!* Хай торжествує правосуддя (справедливість), хоча б загинув світ! – закликали стародавні римляни. Навряд чи можна знайти більш точний і одночасно поетичний вислів щодо особливостей та значення правосудної діяльності для людського суспільства.

льної науки, затискаючи їх в прокрустовому ложі наших уявлень про їх предмети. Варто тільки згадати про те, до якої міри емоційно та інтелектуально насиченою є специфічно правова діяльність – поведінка людей під час юридичного конфлікту, відправлення правосуддя, виконання судових рішень, здійснення важливих правочинів, законопроектної роботи тощо. Все згадане – поле класичної юриспруденції; одночасно це діяльність, сповнена найрізноманітніших почуттів, пристрастей, її ефективність безпосередньо залежить від того, які струни в душах причетних до неї суб'єктів вдається зачепити, які думки викликати, який психологічний настрій створити, а саме це і є жива сфера естетичного. Ступінь розробленості та майстерність використання засобів, прийомів, методів, інструментів професійної юриспруденції змушує оцінювати їх у категоріях досконалості, довершеності, бездоганності тощо; подібна оцінка є проявом реакції, яку з певною умовністю можна назвати “професійно естетичною”. І навряд чи ці питання можливо дослідити на сто відсотків успішно, якщо ними будуть займатися лише фахівці в сфері естетичної науки.

3

Ще одним специфічним і надзвичайно важливим проявом сприйняття й оцінки правових явищ з соціально-естетичного погляду є *відображення права та різних сторін правової дійсності, правового регулювання естетичними засобами, в першу чергу – засобами художньої творчості*. Зрозуміло, що крім суто теоретичного, це питання має і відчутне практичне навантаження: адже важливо уявляти собі, як за сучасних умов, в яких художніх формах, стилях, напрямках тощо можуть знаходити ефективне і адекватне відображення процеси і явища, пов'язані з правовим регулюванням, яким може бути соціально-психологічний резонанс цього відображення, яким чином воно може вплинути на ціннісне ставлення до права в суспільстві. При цьому потрібно мати на увазі, що ствердження шанобливого ставлення до права, розширення та поглиблення ареалу сприйняття його як суттєвої суспільної цінності, відповідна динаміка в думках, почуттях, ціннісних установках людей є бажаними не тільки в транзитивних, а й благополучних суспільствах. Можливо, згадане бажання має знаходити відповідне відбиття в елементах державної політики; адже ще Платон, як слушно зазначається в спеціальних дослідженнях, вважав, що “мудрий державний діяч дізнається та використовує магічну силу мистецтва для формування добрих громадян” [2, с. 58]. Спробуємо абстрагуватися від

того, що Платон у своїх умоглядних конструкціях постійно вважав розумно організовану державу неодмінною передумовою щасливого існування людини і здатний був принести інтерес окремої особи в жертву інтересу загальнодержавному. Людський досвід свідчить про те, що держави різних часів, форм і режимів так чи інакше опікуються вихованням адекватних соціальних якостей у своїх громадян і активно використовують при цьому саме естетичний чинник. З огляду на зазначене, ми не бачили б нічого недоречного в тому, щоб розв'язувати цю проблему (з її очевидним державним значенням) саме через ініціативу і участь держави, зокрема, державних інститутів, що працюють в сфері юстиції (до певної міри - охорони порядку) і культури. Саме від них могла б походити ініціатива створення концепції (в подальшому – відповідної програми) “естетизації” правової сфери в її численних аспектах, виходячи з того, що певного успіху тут можна досягти а) уберігши цей процес від надмірної формалізації; б) узгоджуючи конкретні кроки і заходи з реальними фінансовими можливостями і залучаючи до участі у цій благородній справі недержавні інституції; в) об'єднуючи в рамках єдиних проектів можливості юристів, соціологів, психологів, діячів релігії, майстрів і теоретиків мистецтва, педагогів тощо. Започатковувати цей процес уявляється логічним з проведення спеціалізованих досліджень соціально-психологічного характеру, які показали б ступінь свідомого чи підсвідомого впливу естетичних засобів різного типу (зокрема, творів культури і мистецтва) на характер думок, почуттів і поведінки людини в сфері права, в умовах того чи іншого типу юридичних ситуацій.

Для української практики в даний момент часу такого роду пропозиції можуть виглядати цілком утопічно. Досконале, вишукане, довершене – це автоматично додаткові зусилля і кошти; Україна ж в силу ряду передумов не готова до подібної розкоші, та й взагалі, з раціональної точки зору така постановка питання може здатися позбавленою сенсу. Але, можливо, це просто від неповного знання справи. Нагадаємо ще раз цілком точне спостереження чеського філософа і мистецтвознавця Я. Мухаржовського: *в багатьох сферах естетичне проявляє себе як одна з дуже суттєвих, хоча й нерідко прихованих, сил* [14, с. 140].

Список літератури

1. Боров Ю. Эстетика. – М.: Политиздат, 1988.
2. Гилберт К. Э., Кун Г. История эстетики. – СПб.: Алетей, 2000.
3. Дарієнко А. Естетична культура юриста (спроба філософсько-правового осмислення). – Тернопіль, 2001.

4. *Жариков В. М.* Эстетика. Раскрытие эстетической тайны: Учебник. – М.: ПРИОР, 2001.
5. *Жирар Р.* Насилие и священное. – М.: Новое литературное обозрение, 2000.
6. *Жоль К. К.* Введение в философию: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
7. *Ильенков Э. В.* Школа должна учить мыслить. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2002. – С. 91.
8. *Ионцев М. Г.* Корпоративные захваты: слияния, поглощения, гринмэйл. – М.: Ось, 2003.
9. *Каган М. С.* Эстетика как философская наука. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997.
10. *Камінський А. Г.* Эстетика: властивості, явища і процеси. – Тернопіль: Економічна думка, 2003.
11. *Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М.* Загальна теорія держави і права. Підручник. – Львів: Новий світ – 2000, 2003.
12. *Котюк І., Котюк О.* Курс правознавства. Частина перша. Основи теорії держави і права: Навчальний посібник. – К.: Версія; Видавець Іван Котюк. – 2003.
13. *Маркова Е. Н.* Вопросы теории исполнительства. – Одесса, Астропринт, 2002.
14. *Мухаржовский Я.* Исследования по эстетике и теории искусства. – М.: Искусство, 1994.
15. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: НОРМА, 2000.
16. *Радбрух Г.* Философия права. – М.: Междунар. отношения, 2004.
17. *Сливка С.* Професійна культура юриста (теоретико-методологічні аспекти). – Львів: Світ, 2000
18. Словарь законодательных и нормативных определений: Юридический словарь *И. Дахно.* – К.: Блицинформ, 1998.
19. *Тарахонич Т. І.* Соціальні норми як регулятор суспільних відносин – Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку. Вип. 4. – К.: 2003.
20. *Татаркевич В.* Античная эстетика. – М.: Искусство, 1977.
21. Теория государства и права. Курс лекций под ред. *А. В. Малько и Н. И. Матузова.* – М.: Юрист, 1997.
22. *Толстой Л. Н.* Собрание сочинений в 14-ти томах. Том тринадцатый. – М.: Государственное издание художественной литературы, 1959.
23. *Фуко М.* Наглядати і карати. – К.: Основи, 1988.
24. *Шлегель Ф.* Эстетика. Философия. Критика. В 2-х т. – М.: Искусство, 1983. – Т. 1.

Е. В. Бурлай

ПРАВО В ЭСТЕТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ (К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА)

Статья посвящена проблемам соотношения права и эстетики как специфических способов социально-нормативного регулирования в человеческом обществе, возможности изучения права в целом и отдельных явлений в правовой сфере в эстетическом аспекте. Подчеркивается, что меры эстетического плана могут повышать эффективность правового регулирования, поскольку эстетика обладает сильными (хотя скрытыми и недостаточно изученными) возможностями влиять на поведение людей.

Е. V. Burlay

THE LAW IN AESTHETICAL MEASURING (FOR THE APPOINTMENT OF THE PROBLEM)

The article is dedicated to problems of correlation of law and aesthetic as specific types of social normative regulation in a human society; to possibilities of studying the law as a whole and some phenomena of aesthetical nature in the sphere of law. The author accents the point that some means of aesthetical influence can effectively increase the effectiveness of the legal regulation because of its latent but still strong and not learned enough possibilities to affect human behavior.